

З ГІСТОРЫІ КАРТАГРАФАВАННЯ СЕМАНТЫЧНАГА ПОЛЯ «АДЗЕННЕ» ВА ЁСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОВАХ

Вядома, што картаграфічны метада даследавання ўяўляе сабой сродак пераходу ад назіраемай інфармацыі (выява на карце) да выходнай інфармацыі (выніку даследавання). Распрацоўка метаду картаграфавання прывяла да стварэння асаблівага раздзела дыялекталогіі – лінгвістычнай геаграфіі, навукі, якая вывучае заканамернасці тэрытарыяльнага распаўсюджвання моўных з’яў.

Як адзначаў М.І.Талстой, лінгвістычная геаграфія, якая карыстаецца дыялекталагічнымі атласамі і іншымі відамі арэальных даследаванняў, валодае дастаткова надзейнай і эфектыўнай метадыкай распазнавання дзеяння фактараў унутрылінгвістычнага і знешнелінгвістычнага парадку. Дзякуючы ёй мы можам у многіх выпадках з верагоднай упэўненасцю, нагляднасцю, дакладнасцю вызначыць зоны моўных кантактаў, змяшэнняў, адноснай тыпалагічнай аднароднасці, замкнутасці, “архаічнасці” і да т.п. Пры гэтым мяркуецца, што картаграфуюцца не толькі атамарныя, адзінкава ўзятая з’явы, але і асобныя фрагменты сістэмы, мікрасістэмы – фанетычныя, граматычныя, лексічныя (мікрапалі)¹.

Лінгвістычныя атласы змяшчаюць каштоўны матэрыял для вырашэння самых разнастайных задач як сінхроннага, так і гістарычнага мовазнаўства. Бясспрэчна, адзначае В.Я.Кармакова, лінгвістычная карта дае наглядную карціну геаграфічнага, тэрытарыяльнага распаўсюджвання моўных з’яў, іх супалажэння і (ці ўзаемапалажэння) на вывучаемай лінгвістычнай прасто-

ры. Карты атласа з'яўляюцца маніфестацыяй асноўных адметных з'яў у гаворках, якая фіксуе іх сінхронны стан.

Упершыню картаграфічны метада пачаў прымяняцца да моўнага матэрыялу ў XIX ст. на Захадзе. У 40–50-х гг. былі апублікаваны першыя лінгвістычныя карты Б.Б'эндэлі, К.Бернгардзі, Т.Э.Перы, складзеныя яшчэ на ўзроўні этналінгвістычных карт, якія генетычна з'яўляюцца асновай як лінгвістычных, так і гісторыка-этнаграфічных арэальных даследаванняў. Першыя лінгвістычныя атласы Ж.Жыльерона і Г.Венкера, апублікаваныя ў 80-я гг., адлюстравалі новы падыход да картаграфічнага метаду ў лінгвістыцы, канчатковы поспех якога забяспечыла з'яўленне "Лінгвістычнага атласа Францыі" і "Нямецкага лінгвістычнага атласа".

У асноўным прыёмы картаграфавання і метадыка працы з лінгвістычнай картай засталіся нязменнымі з часоў Жыльерона і Венкера, «нягледзячы на далейшыя адрозненні школ і напрамкаў у лінгвістычнай геаграфіі як на эмпірычным (збор і картаграфаванне матэрыялу), так і на тэарэтычным узроўні (аналіз карт)»².

Гаворкі на тэрыторыі Беларусі пачалі вывучаць з 1903 г. па ініцыятыве групы маладых маскоўскіх вучоных, падтрыманых акадэмікам А.А.Шахматавым і Маскоўскай дыялекталагічнай камісіяй. З гэтага часу вывучэнне беларускіх, рускіх і ўкраінскіх гаворак набыло арганізаваны, сістэматычны характар. Вынікам дзесяцігадовай працы гэтых лінгвістаў з'явілася дыялекталагічная карта, якая адлюстроўвала ў асноўным фанетычныя асаблівасці беларускіх, рускіх і ўкраінскіх гаворак.

У 1968 г. пачалася падрыхтоўка да стварэння "Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа" (АЛА). Матэрыял для АЛА быў сабраны ў асноўным у 1965–1975 гг. Упершыню ў гісторыі славянскага мовазнаўства па адзінай праграме і па адзінай транскрыпцыі былі абследаваны ўсе славянскія мовы і дыялекты на вялізнай тэрыторыі.

У галіне лексікі, словаўтварэння і семантыкі, "поруч з прыватнымі адрозненнямі (абазначэнне аднаго паняцця рознакаранёвымі словамі, аднакаранёвымі, але рознымі ў словаўтваральных адносінах, семантычнымі адрозненнямі генетычна аднаго слова і г.д.) планавалася вырашаць і агульныя пытанні сістэмнага характару (лексіка-семантычныя групы)"³. Аднак картаграфаванню тут падвергліся толькі чатыры лексемы (11 карт), якія абазначаюць у тым ліку і адзенне на тэрыторыі Магілёўшчыны (*одежда, карман, сорочка, кожух са сваімі варыянтамі*).

У 1936 г. у Ленінградзе пад кіраўніцтвам Ф.П.Філіна, Б.А.Ларына, Н.П.Грынковай пачалася праца над "Диалектологическим атласом русского языка" (ДАРЯ). На базе сабранага матэрыялу быў складзены пробны атлас гаворак на тэрыторыях, якія прылягаюць да воз.Селігер. "На картах дыялекталагічнага атласа, – піша Р.І.Аванесаў, – сістэматычна ўлічваецца, што кожны асобны дыялектны факт звычайна ўяўляе сабой, так сказаць, лінію перасячэння разнакасных агульных і прыватных дыялектных з'яў – фанетычных, марфалагічных, сінтаксічных, лексічных. Таму задача многіх больш складаных лінгвістычных карт... разблытаць клубок з'яў, на лініі перасячэння якіх кожны з гэтых дыялектных фактаў сустраўся, каб вылучыць асобныя дыялектныя з'явы ў іх структурных сувязях, якія скрываюцца ў дадзеным канкрэтным факце"⁴.

Раздзел "Лексіка" ў ДАРЯ ўключае 100 карт, з якіх толькі 7 прысвечана назвам адзення. Тут картаграфавана 16 лексем (з варыянтамі), узятых з розных мікралёў аднаго семантычнага поля "адзенне".

Сучасныя дыялектолагі лічаць, што "развіццё лінгвістычнай геаграфіі ад яе зараджэння ў канцы XIX ст. заключалася ў паступовым змяненні аб'екта картаграфавання і звязаным з ім змяненнем спосабаў картаграфавання: ад непасрэднай падачы на карце сырога матэрыялу ў тым выглядзе, як ён быў зафіксаваны (дзе ўзроўні мовы былі не размежаваны), да картаграфавання элементаў сістэмы мовы з вылучэннем усіх іх сувязей і апасродкаванняў. Гэта было звязана з агульным напрамкам развіцця мовазнаўства да вывучэння мовы як сістэмы. У гэтым працэсе выпрацаваны Р.І.Аванесавым падыход да

картаграфавання дыялектных адрозненняў з'явіўся вялікім крокам наперад у развіцці лінгвагеаграфіі як навукі... Менавіта ў выніку навізны прынцыпаў картаграфавання і адпаведнасці тэорыі лінгвагеаграфіі, увасобленай у картах атласа, агульнаму напрамку развіцця навукі па сістэмным вывучэнні аб'ектаў "Атлас русских народных говоров к востоку от Москвы" выклікаў пасля выхаду ў свет ажыўлены інтарэс навуковай грамадскасці і станоўчую адзнаку ў шматлікіх рэцэнзіях як у савецкім, так і ў замежным друку⁵. Аднак і тут назвам адзення прысвечана толькі 6 карт (14 лексем, якія датычацца ў асноўным жаночага адзення).

Па ўзоры гэтага атласа пад кіраўніцтвам Р.І.Аванесава ў Інстытуце мовазнаўства імя Я.Коласа быў праведзены ўвесь комплекс прац па падрыхтоўцы беларускага дыялекталагічнага атласа і стварэнні групойкі беларускіх гаворак.

"Дыялекталагічны атлас беларускай мовы" (ДАБМ) выйшаў у свет у 1963 г. У ім прадстаўлена інфармацыя з 1027 населеных пунктаў. У першым томе змяшчаецца 338 лінгвістычных і 8 дапаможных карт. Аднак назвам адзення прысвечана тут толькі 7 карт (45 лексем).

У 1998 г. выйшаў з друку 5-ты том "Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак", які ўключае ўжо 46 карт, прысвечаных назвам адзення (55 лексем, што складае трэць складзенага намі рэгіянальнага слоўніка адзення Магілёўшчыны).

Міжэрны матэрыял па тэме "адзенне" прадстаўлены ў дыялекталагічных атласах украінскай мовы. Так, у "Атласе украінскай мовы" (1984 г.) назвам адзення прысвечана толькі 6 карт (13 лексем). "Лінгвістычны атлас украінскіх народных гаворак закарпатскай абласці Украіны" (лексіка) Й.А.Дзендзялеўскага (1993 г.) змяшчае 5 карт, прысвечаных назвам адзення. А "Лінгвістычны атлас Ніжняй Прип'яті" (1985 г.) – толькі адну карту, якая змяшчае інфармацыю аб распаўсюджанні назваў жаночага паяснога адзення.

Як бачым, семантычнае поле "адзенне" картаграфавалася далёка не ў поўным аб'ёме. Больш за ўсё лексем картаграфавана ў "Лексічным атласе беларускіх народных гаворак". Толькі асобныя лексемы, узятыя з розных мікрапалёў даследуемага поля, падвяргаліся арэальнаму вывучэнню ў іншых усходнеславянскіх атласах, а таксама ў АЛА. Таму невыпадкова перад намі паўстала пытанне аб картаграфаванні поля ў поўным аб'ёме, з улікам усіх мікрапалёў, што ўваходзяць у яго склад, і стварэнні рэгіянальнага атласа Магілёўскіх гаворак, у якім, на наш погляд, семантычныя палі павінны быць прадстаўлены ў максімальна поўным аб'ёме, з лінгвістычнай і экстралінгвістычнай характарыстыкамі.

¹ Толстой Н.И. Некоторые вопросы соотношения лингво- и этнографических исследований // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. Л., 1974. С.19.

² Сухачев Н.Л. Лингвистические атласы и карты // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. Л., 1974. С.33–34.

³ Общеславянский лингвистический атлас. Вступительный выпуск. Общие принципы. Справочные материалы. М., 1978. С.33.

⁴ Цыт. па: Бромлей С.В. О диалектологическом атласе русского языка (ДАРЯ) // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. 1977. Т.36. №5. С.456.

⁵ Там жа. С.457.